

DONES PROTAGONISTES DE RELACIONS I CONVIVÈNCIES EN EL PAS DE L'EDAT MITJANA AL RENAIXEMENT

Teresa Vinyoles i Vidal

INTRODUCCIÓ

En d'altres treballs m'he endinsat en la història de les dones, dels sentiments i de les relacions, he reflexionat sobre aquest tema, i en la meua aportació d'avui hauré de partir dels mateixos plantejaments que emmarquen en aquests moments la meua recerca en història de les dones; de manera que potser aquesta introducció serà reiterativa respecte al punt de partida d'altres treballs, però se'm fa del tot imprescindible començar sempre pel començament, és a dir per explicar a on vull anar i per quin camí.

És una història feta a través de les fonts documentals i per mitjà d'exemples concrets de dones que coneixerem pels seus noms. Cal interrogar les fonts, escoltar les veus de les dones d'ahir per mitjà, si és possible, del seu propi testimoni. En aquesta aportació he treballat bàsicament amb fonts directes de dones: testaments, testimonis judicials, cartes i comptes; també amb algunes fonts indirectes que ens permeten saber què deien i què saven d'elles els homes del seu temps.

Tot això ens ha de permetre fer visibles les pràctiques de relació humana que mostren una manera de fer, de voler fer, més comú entre les dones que no pas entre els homes, que crea i recrea la vida humana.¹ Avui voldria

1. Marta BERTRAN; María-Milagros RIVERA, *De dos en dos. Las prácticas de creación y recreación de la vida y la convivencia humana*. Madrid: Cuadernos Inacabados, 2000, 29-30.

insistir en dos aspectes concrets i ben diferents: per un costat parlaré de com es significa a les dones per mitjà del que en diríem “l'estat civil”, és a dir en la relació institucional amb els homes; per altra banda, de les relacions de mestratge entre dones de diferents generacions.

Sabem que no podem donar conclusions, però sí tendències; sabem que cada persona desenvolupa amb la gent que l'envolta un sistema peculiar d'interrelacions, també sabem que disposem de fonts molt fragmentàries; però creiem vàlid partir de casos concrets i de situacions particulars per copsar alguna cosa sobre el tema que ens ocupa, o sigui que partiré de dones i situacions concretes del segle XV inicis del XVI i em faré ressò, de les continuïtats i dels canvis que es puguin trobar entre els testimonis d'aquells moments i els del segle immediatament anteriors.

SIGNIFICADES EN RELACIÓ ALS HOMES

Fou en plena època feudal quan es van constituir els llinatges, es formaren els cognoms relacionats amb el nom del pare i canviaren les lleis respecte al matrimoni i al dot; de manera que es van crear –i després fossilitzar–, unes noves estratègies de poder per les quals l'home, senyor de la família, fins i tot podia disposar d'un peculiar *ius maletractandi*. Fou una evolució constant vers formes de domini patriarcal més clarament visibles als darrers segles medievals que no pas durant els primers.

Veurem tot seguit com es fan visibles aquestes relacions en els textos del segle XV. És prou conegut que a les dones se les esmentava i se les considerava en relació al pare, abans de casar-se, i en relació al marit, si eren casades o vídues; també és prou conegut que la immensa majoria de les dones estaven destinades al matrimoni, programat per la família, i a la procreació de fills; algunes eren recloses als monestirs, amb vocació o sense, i tenim pocs exemples medievals de dones solteres. Podem considerar que la seva identitat la trobem lligada al nom de fonts, de manera que al llarg del treball mirarem de cridar-les pel seu nom.²

2. *Mi nombre propio me orienta hacia mi origen y hacia la relación humana primera*, diu Maria Milagros RIVERA, *Mujeres en relación*, Barcelona, Icaria, 2001, 23.

3. George DUBY, *Mâle Moyen Age. De l'amour et autres essais*. Paris, Flammarion, 1983,45.

NOMÉS EL CONSENTIMENT FA EL MATRIMONI?

Teòricament, l'església només donava per vàlid el matrimoni fet amb consentiment mutu. Però a la pràctica les dones eren conduïdes a un matrimoni sense amor i amb un consentiment només relatiu, donat per obediència o per por. El matrimoni és una institució, un sistema jurídic, que assegura la reproducció de la societat. Això no tenia res a veure amb l'amor, i molt poc a veure amb la lliure voluntat de la dona, perquè la noia, sovint molt jove, havia de consentir en el contracte econòmic establert pel pare, o pel consell de família, que esdevenia un contracte sexual de per vida amb un home que potser no coneixia i que de vegades no suportava, però la societat considerava que era millor que amb el llinatge i la fortuna no hi juguessin els sentiments.³

El costum, els interessos i la llei feien imprescindible el consentiment familiar per que la unió fos legal; però l'església, a més, reclamava el consentiment dels contraents. És en aquest context que trobem noies que es neguen a acceptar un marit imposat i denuncien la il·legalitat de la unió davant l'autoritat bisbal, que era qui tenien competències sobre els afers matrimonials;⁴ a través d'aquests processos, i també d'altres fonts, elles ens parlen de matrimonis forçats, fent arribar la seva veu de protesta davant l'abús que representa que els altres disposin sobre el seu cos i la seva vida. Gràcies als decidits testimonis d'algunes dones, podem rastrejar exemples de matrimonis forçats de nenes, o quasi nenes, i saber del rebuig d'elles davant aquesta pràctica, només caldria veure les cançons de les *malmaridades* o *malmonjades*. En tenim exemples documentats a totes les classes socials i en totes les èpoques. En citarem alguns.

El primer correspon a una noia dels estaments populars barcelonins, es deia Clara i era filla de Joan Pont, porter del rei. Fou obligada per la família a casar-se amb Gabriel, un noi habitant de la ciutat, però no ciutadà, i del que no se n'esmenta l'ofici. Potser seria també molt jove. Arribada a la pubertat es negà a solemnitzar la unió. Al·legava que quan la varen casar no tenia l'edat legal per fer-ho, ja que tot i que en el document nupcial deia

4. L'Església tenia competències en declarar la nul·litat o validesa del matrimoni, davant un hipotètic cas de separació. La separació corporal depenia de la jurisdicció eclesiàstica, mentre la separació de béns corresponia al poder civil. Adela FARGAS, " Vida familiar i relacions patrimonials a l'edat moderna. M. dels Àngels PÉREZ SAMPER (coord) *La vida quotidiana a través dels segles*, Barcelona, Pòrtic, 2002, 213.

que tenia dotze anys, ella assegura que només en tenia deu; i també afirma que no va consentir, si bé després d'haver estat amonestada greument pel seu pare i pel seu germà, per por, va dissimular dient que acceptava; però Clara, tot i ser una nena i tenir por de les amenaces familiars, quan va ser l'hora de donar el consentiment públicament es va negar a fer-ho *prostrant-se per terra*, i no va voler besar al Gabriel. El nuvi afirma que Clara ja tenia els dotze anys quan es van prometre i que només al·legava foteses. La cort bisbal, després d'informar-se, dóna per vàlida la unió: *el que Déu ha unit que no es separi*, diu. El procurador de la noia al·lega que *només amb el consentiment es contrau matrimoni*, per la qual cosa ella no accepta la sentència del tribunal eclesiàstic, continua el plet negant-se a conviure amb en Gabriel. Clara no havia aconseguit tombar la voluntat del nuvi i no va trobar el recolzament de la cúria bisbal, però amb la seva valenta persistència havia aconseguit convèncer el seu pare, que la va recolzar en l'apel·lació davant l'arquebisbe de Tarragona. Era pel gener del 1412, i, com en tantes altres històries, no en sabem el final; però ens serveix per veure la relació de la nena Clara amb els homes de l'entorn: el pare i el germà l'obliguen a casar-se, el nuvi no accepta la negativa, els ministres de l'església no compleixen la llei que ells havien fet sobre el matrimoni, és a dir que l'edat legal mínima per casar-se les noies eren els dotze anys, i que sense consentiment, el matrimoni era nul. A la documentació legal no s'esmenta cap dona en relació amb la Clara; disposar del cos i de la vida de les dones sembla un afer d'homes.⁵

El segon exemple que he triat correspon a una noia de la noblesa. Violant, era de la família Carròç, d'origen valencià instal·lada a Sardenya, fou per herència paterna comtessa de Quirra. Mort el pare quan ella tenia uns onze anys, va restar sota la tutoria d'un parent que pràcticament la va espo-

5. He parlat d'aquest cas i del d'una altra noia que volia ser monja, fou raptada del monestir i obligada a complir la paraula de matrimoni donada a: Teresa VINYOLES, "La vida privada a l'època gòtica a partir de la documentació matrimonial", *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XVII (1999) 59-86. D'altres casos que he estudiats ens parlen, per exemple, d'un pare que amenaça amb degollar la filla si no es casa amb qui ell mana; la noia abans de casar-se per força ha celebrat matrimoni clandestí amb l'home que ella volia, citat a: Teresa VINYOLES, "Control social i quotidianitat a Catalunya a l'època gòtica", *Control social i quotidianitat* [Terceres Jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans], IEI (2002) 11-37. Una altra va aconseguit trencar el compromís i entrar al monestir de Vallbona de les Monges, amb el consentiment del promès i la intervenció d'una beguina. Teresa VINYOLES; Elisa VARELA. "Vocacions femenines del segle XV", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 71 (1998) 889-906.

liar dels seus béns i la va casar per la força amb el seu fill, per tal d'annexionar-se el comtat. No entrarem en detalls polítics ni econòmics; el propòsit de citar aquest exemple és constatar que ella mateixa recorda davant la cort de Ferran el Catòlic, vint-i-sis anys després, el seu casament forçat, que s'havia esdevingut a Càller pels volts de Pasqua de 1469. Escoltem el que diu Violant: *Nicolau Carròs, tutor i curador d'ella, de son cap e absoluta voluntat, sens demanar negun parent... tres mesos o quadre après la mort de son pare, la casà amb don Dalmau Carròs, son fill, contra dret*. Una tarda, poc abans del toc d'oració, es va presentar Nicolau, el tutor, i la va fer entrar en una cambra amb un nombre molt reduït de persones, entre les que hi havia un frare dominic i una sola dona, muller d'un home al servei de Nicolau; va fer quedar fora les dones que estaven al servei de la jove comtessa i va fer tancar la porta de la cambra. *E, sens consell ni llicència dels parents, ni amics, ni servidors de la dita pubilla, ans ocultament, sens donar-ne notícia a nenguns dels sobredits parents servidors e amics*, va signar el contracte d'esposalles, actuant ell mateix en lloc del nuvi, que estava a València amb la resta de la família, i va obligar a Violant a consentir. El tutor va donar per suposat que el dot que aportava la núvia eren tots els seus béns i drets, inclòs el comtat, sense fer escriptura, és a dir no es va estipular cap esponsalici, ni es va assegurar cap compensació a favor d'ella.⁶

A nivell econòmic no s'havien complert ni les lleis sardes ni les catalanes; tampoc no s'havien complert ni el dret civil ni el canònic a l'hora de signar el compromís matrimonial, ja que el dret civil demanava que les esposalles fossin un acte públic, i preveia per a les òrfenes de pare que havia d'actuar un consell de família; el dret canònic, com hem assenyalat, imposava el consentiment lliure de la noia. Tot i aquestes irregularitats es va tirar endavant el matrimoni entre Dalmau i Violant. La unió va durar gairebé deu anys, fins a la mort de Dalmau, esdevinguda al 1478. Poc després va morir el tutor, de manera que Violant va restar vídua i sense tutor, encara però va quedar sota el control de la sogra i els cunyats, però ella a partir d'aquest moment va començar a defensar el seu patrimoni i, el que ens ha semblat molt important, a diri-

6. El procés pel qual Violant reclama els seus drets el datem entre 1495 i 1501. Maria-Mercè COSTA, *Violant Carroç, una comtessa dissortada*. Barcelona, Dalmau, 1973. 26-27.

gir la seva vida. Poc després de la mort de Dalmau, sense respectar l'any de plor, Violant va iniciar una relació amorosa amb un cosí seu, Felip de Castre, amb el qual es va casar clandestinament, dins el primer any de viduïtat, contra els costums i la moral establerts; fou un matrimoni per amor, contrari a la voluntat de la família del seu primer marit, durant alguns mesos mantingut en quasi secret. Segons alguns testimonis Felip entrava a les cambres de Violant per una finestra per mitjà d'una escala de corda; el matrimoni es va solemnitzar i es va fer públic una vegada superats els inconvenients legals, és a dir la qüestió del parentiu i de l'any de plor.

Podem comprovar que les noies òrfenes queden més exposades a ser forçades a casar-se. Per exemple, en un procés de 1506, que malauradament està en molt mal estat de conservació i que només es pot llegir parcialment, es pot comprovar com una noia òrfena de Teià, demana la nul·litat del matrimoni, perquè va ser raptada i violada; ell al·lega que el matrimoni s'havia consumat, per la qual cosa era vàlid. Llavors el bisbe mana que la noia torni a mans dels tutors i que no es pugui casar de nou mentre duri el procés, sota pena d'excomunió. Llavors ella al·lega raons que serien de més pes per a les autoritats: eren cosins en tercer grau, i ella no tenia els 12 anys quan es va tractar el suposat matrimoni.⁷ Comprovem que el no consentiment no sembla en cap dels casos un argument de pes, la cort bisbal dóna més importància a la qüestió del parentiu, encara que sigui en tercer o quart grau, si no s'ha demanat dispensa eclesiàstica, que al fet de casar una nena sense consentiment. Comprovem també que fets com aquests afecten les noies de totes els classes socials.

VÍDUA, POBRA I MISERABLE PERSONA

Dèiem abans que les dones eren significades en relació als homes que tenien un domini i un control sobre d'elles, del que només se n'escapaven, fins a cert punt, les mullers dels difunts. Dic fins a cert punt, perquè concretament les Constitucions de Catalunya no reconeixien cap dret a les vídues en relació als béns del marit, i aquest, el difunt, podia en el testament restringir les donacions "graciosament" donades a la seva vídua sota

7. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Processos en quart, 1506.

la condició de viure *casta et sine viro*.⁸ Llavors ens apareixen vídues de tots els grups socials, fins i tot de la noblesa, que es defineixen com a vídues pobres. Són dones que sovint no han recuperat el dot, han restat amb infants petits i han vist disminuir el seu nivell econòmic. Entre els menestrals es trobaven de vegades amb impediments dels gremis per seguir amb l'ofici i el negoci del marit.⁹ Més enllà de l'Edat Mitjana continuarà en la mentalitat col·lectiva, en el formulisme dels documents, i malauradament moltes vegades en la realitat, aquesta consideració de la vídua genèricament com a pobra i miserable persona, tot i que moltes vegades sigui més aviat una forma recurrent per reclamar els seus drets; ja que trobem vídues que defensen castells, tiren endavant negocis, crien i eduquen els fills i les filles i actuen amb decisió i autoritat moral.

Considerarem dos exemples. En primer lloc, una dona de la noblesa, Sança Ximenis de Cabrera, vídua d'Arquibald de Foix. Podem estudiar les seves activitats a través de la comptabilitat de 1440-1443, i per mitjà d'algunes cartes enviades o rebudes.¹⁰ Mai no va recuperar la totalitat del seu dot. La petita part que va rebre la va invertir en la compra de la senyoria de la vall d'Osor. Va dedicar els seus llargs anys de viduitat a activitats molt diverses: Com a senyora feudal recaptava personalment censos i sostenia plets per reclamar els seus drets. Com a dona lletrada, escrivia cartes i portava la seva comptabilitat. Com a mestressa de casa tenia cura de l'habitatge, de la roba, del parament de la llar, del servei, preparava curosament els viatges; s'ocupava de l'avituellament i de l'alimentació i feia conserves i dolços. Les seves pràctiques de relació eren importants, especialment amb les dones de la família, més especialment amb les seves

8. El dret de família a Catalunya als primer segles medievals contemplava un dot marital i l'usdefruit dels béns per part de la vídua.

9. L'any 1486 els cònsols del gremi de teixidors de llana de Barcelona feren arrencar de la paret els telers de casa de la vídua d'un teixidor, el mateix dia de l'enterrament del marit, perquè no pogués continuar exercint l'ofici. El Consell de la ciutat va manar que els hi deixessin durant tres mesos. Pierre BONNASSIE, *La organización del trabajo en Barcelona a finales del siglo XV*. Barcelona, CSIC, 1975, 138.

10. *El llibre de comptes com a font per a l'estudi d'un casal noble de mitjan segle XV*, a cura de Jordi ANDREU; Josep CANELA; Maria Àngela SERRA. Barcelona, Fundació Noguera, 1992.- Tinc en premsa dos treballs sobre ella: Teresa VINYOLES, *La cotidianidad escrita por una mujer del siglo XV* (comunicació presentada en el "VII congreso internacional de historia de la cultura escrita", Universidad de Alcalá de Henares, 2003.- Teresa VINYOLES, *Unes cartes de dones del segle XV, notes sobre la crisi feudal*. "Acta Mediavalia".

filles; per la dècada dels quaranta del segle XV, moment al qual correspon la documentació consultada, ja era àvia, una de les filles ja era vídua, els hi escrivia cartes s'ocupava dels seus problemes legals, els trametia regals; després s'ocupà també del futur de les nétes. A més, Sança Ximenis treballava amb les mans; a casa seva tenia muntat un obrador de filatura, en el que filaven ella i les seves col·laboradores, un grup d'unes cinc o sis dones de diferents grups socials; es pot seguir fil per randa la tasca feta i les relacions professionals amb teixidores i també algun teixidor pels qui treballaven. És receptora i transmissora de cultura, aquests sabers de les dones tant difícils de trobar en la recerca històrica, perquè arribaven normalment per transmissió oral, i que ella i altres dones lletrades van posar per escrit; així per exemple es copiava en el seu llibre de comptes una recepta de conserva, una oració pel mal de coll o la lletra d'una balada d'amor.

Quan va esclatar la guerra civil, l'any 1462, ella ja era vella, tenia més de seixanta cinc anys, feia quaranta cinc anys que era vídua; havia treballat molt per mantenir el seu rang. Certament havia viscut amb austeritat durant la seva viduïtat, però havia casat convenientment les filles, havia estat mecenes d'obres d'art, concretament havia contribuït en la construcció de la capella de Santa Clara de la Catedral de Barcelona i havia pagat el retaule; havia mantingut part del servei i havia fet caritat als pobres. Llavors ja la seva activitat i els seus béns havien disminuït molt, i, degut a la guerra, va perdre les rendes de la vall d'Osor, les va reclamar davant el rei tot identificant-se com *la egrègia noble dona Sanxe Ximenis de Foix e de Cabrera, vídua, pobra e miserable persona*, assegurant que si no s'hi trobava remei hauria d'acabar els seus dies a l'Hospital, com els més pobres. La vella dama encara viuria fins l'any 1474.

El segon exemple tracta d'una vídua de la burgesia barcelonina que va ser feta empresonar pel seu comportament. Denunciada *per alguns amichs, pocs en nombre, de la dita dona devall mencionada*, va ser conduïda una nit del mes d'agost de 1448, per un agutzil, al monestir de les Penedides; era *la dona que fou muller d'en Raphel Olzinelles, assats difamada de pecat de carnalitat*. El primer que cal dir és que els consellers de la ciutat deliberen en tres sessions diferents sobre aquest cas i que ella no és esmentada mai pel seu nom, es tracta per ells de la muller de Rafael Olzinelles, *quondam*; dona sense nom, només significada a través d'un home difunt. L'altra cosa que cal dir és que, com tantes altres vegades, és

un afer d'homes que es feia per defensar la fama d'ells, per evitar la vergonya que suposava el comportament de la vídua; en nom de preservar els privilegis de la ciutat, intervingué el seu fill davant els consellers per evitar l'escàndol públic que l'empresonament suposava. Una altra cosa que cal dir és que els que l'havien denunciada ho fan com *amics de la dita dona*, encara que siguin pocs. Ja ho sabem que els amics sempre són pocs, però se suposa que han de ser pocs i bons, i evidentment no és aquest el cas. Els consellers opten perquè se la tregui del monestir i sigui arrestada a casa seva *per tal com és delada de grans desonestats, e encara d'oradura, e de vicis detestables*, mentre estudien com solucionar el problema plantejat. Finalment el consell *per cessar vergonya als amichs de la dita dona, e encara per cessa los grans escàndols e inconvenients qui per rahó de la dita dona se porien seguir*, consideren necessari que quedi tancada a casa d'algun amic que se'n vulgui fer càrrec i, si no es pot fer això, que sigui reclosa en algun monestir de clausura, sinó a les Egipciàques, ara bé pagant les despeses.¹¹

Dona sense nom, no sabem quin gran delicte hauria comès, això si sabem que era un delicte sexual, un *pecat de carnalitat*; ella era en principi una dona lliure, era la dona d'un difunt, però actuava de manera contrària al que s'esperava d'una vídua de la burgesia, i és la gent del seu entorn la qui la desqualifica per immoral, potser per boja. Ella, dona de la que fins es vol oblidar el nom, s'havia revelat contra l'honor i la dignitat del grup, i en l'intent d'evitar això es profana la paraula "amics", també es posa en entredir "la mare", ja el seu fill només pretén suavitzar el càstig i l'escàndol que comportava, no la defensa decidida de la dona que li havia donat la vida.

VIOLÈNCIA DE GÈNERE

La primera violència ja hem vist que es feia sobre les nenes, obligant-les sovint a un matrimoni forçat; prohibida la separació, castigat l'adulteri femení, moltes nenes quedaven condemnades de fet a cadena perpètua; poques escapatòries tenien les dones que estaven lligades a un home que no estimaven, o a un home violent. Els textos ens parlen de dones *fetille-*

11. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), Deliberacions 5, fols. 44v.-46r; 97v.-98r.

ries i metzineres, hi hauria alguna “pacient Griselda” que ho aguantava tot estoicament; però la majoria de dones cercaven sortides a la seva situació per mitjà d’estratègies de solidaritat. També hem parlat de violència sobre les vídues, que a les darreries de l’edat mitjana han vist com es reduïen considerablement els seus drets, sovint es volia que quedessin lligades al difunt marit, o a la família d’aquest, per qüestions econòmiques. A més, en el context d’una època que tothom considera com evidentment violenta, l’època medieval, es produïen violències dels homes contra les mullers, maltractaments permesos per la llei, violències gratuïtes i assassinats. Se’n produïen a tots els països i en el si de totes les classes socials, i prou sabem que, malauradament, aquests fets no són exclusius dels violents temps feudals. Però aquestes violències no eren moralment acceptables.

NO ES POT ACCEPTAR CRUELITAT TANT GRAN

Francesc Eiximenis, es va fer ressò del rebuig a la violència contra les dones; era contrari a castigar públicament les dones adúlteres, pensava que era millor la confessió que un judici públic; s’oposà rotundament a que els marits matessin la dona, encara que ella fos adúltera, i va criticar durament els prínceps que ho permetien. La violència dels marits contra les dones és un tema que tracta diverses vegades. He triat el fragment en que ho explica a través d’un conte. Un sant ermità va tenir aquesta visió del judici final: Cent homes morts, de diverses nacions del món, foren presentats davant Jesucrist, i foren acusats per cent àngels que havien mortes cent dones, llurs mullers, per tan com eren adúlteres a ells. I diu que, els cent àngels aquells, havien estat guardians d’aquelles dones.

El Jutge es va meravellar de que ells haguessin fet tanta crueltat, llavors, sobtadament, vingueren les ànimes de les dites dones davant el Jutge cridant amb alta veu: –“Senyor, justícia d’aquells traïdors que ens han maltractat i mort”– . I quan el jutge va demanar de quina manera s’havia fet tot aquell mal, els àngels digueren: “ –Senyor, cada un ha morta la seva dona de diverses maneres, segons els costums de llurs terres–.”

Llavors Jesucrist els hi va preguntar qui els havia donat llicència de matar les mullers, i cada un va dir que el príncep. Eiximenis, aprofita per criticar els prínceps que donaven aquestes llicències folles i permetien *tan gran crueltat. Gran malvestat fan els prínceps quan fan cremar la dona adúltera*,¹² *el marit la pugui deixar per justícia però que no la mati per misericòrdia*. De la mateixa manera dirà que la dona pot separar-se del marit si pot provar que ell és adúlter, llavors que demani separar-se d'ell jurídicament. En la visió de l'ermità el Jutge Suprem continua encarant-se als homes: ... *Pronuncio contra vosaltres, tots cent, sentència de condemnaçió eterna, irrevocable, pels segles dels segles*.¹³

No en perdona cap, no hi ha excusa ni atenuant possible; són tots ells maleïts pels segles dels segles. Ni en la violenta època feudal no es podia justificar l'assassinat de la dona sota cap concepte. Però tot i que era èticament i legalment refusat, els assassins eren fàcilment justificats i perdonats. Podem preguntar-nos el perquè d'aquestes contradiccions. Jo crec que la causa està en permetre, justificar i fins i tot legalitzar altres “petites” violències. No hi ha cap violència petita ni justificable: El discurs misogin, el menyspreu vers les dones, considerades inferiors, l'autoritat donada al marit pel patriarcat, la pràctica d'un veritable *ius maletractandi*, l'absència de dones en la creació i aplicació del dret, segurament l'educació, l'ambient generalitzat de violència i d'injustícia hi col·laboren.

MATERNITATS I MESTRATGES

La història ha exclòs tant les dones com els seus coneixements. Caldria recuperar l'experiència vital de les dones. El primer gran oblit és el de la maternitat. És necessari prendre'n consciència, perquè hem perdut la mare, i el que és més greu, no en som conscients d'aquesta pèrdua.¹⁴ No

12. A Castella es castigava amb pena de ser cremada l'adúltera, cosa molt criticada per Eiximenis. La pena màxima que es podia imposar, segons les Constitucions de Catalunya, en cas d'adulteri provat, era tancar-la a casa del marit i deixar-la a pa i aigua; el marit podia perdonar-la. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, caps. 543, 544, 545 i 786.

13. EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, cap. 544.

14. Victoria SAU, “La ética de la maternidad”, a Lola LUNA, *Mujeres y sociedad Nuevos enfoques teóricos y metodológicos*. Barcelona, Seminario Interdisciplinar Mujeres y sociedad. Universidad de Barcelona 1991, pàg. 177.

hem d'oblidar que les dones som mares d'homes i de dones, i que el patriarcat ha insistit al llarg dels segles en el missatge que hem de transmetre als nostres fills mascles perquè no es moguin els fonaments de la societat; també és cert que ha intentat trencar el vincle profund entre mare i filla. Cal insistir en la relació mare-filla, i en un aspecte que vindria a ser la continuïtat d'aquesta relació, el mestratge vers les nenes i les noies. Potser a l'època que estem estudiant encara no s'havia perdut el vincle, encara podríem sentir el crit de Perséfone i el cant de Démeter.¹⁵

És molt significativa la relació entre Anna i Maria imaginada per Isabel de Villena, filla natural d'Enric de Villena. No sabem qui va ser la seva mare; potser l'abadessa volgué recuperar la memòria d'una relació amb la mare de la que hauria estat separada perquè no responia a les expectatives socials i morals de l'entorn, mentre era educada a la cort de la reina Maria de Castella, primer, i per les monges clarisses, després. Escoltem santa Anna, en paraules d'Isabel de Villena, en el comiat de la seva filla Maria en la fugida a Egipte: *Si pensàs... que poguéssim haver sovint lletres vostres, que és la major consolació de les persones cares qui separades se troben, açò seria a mi algun conhort.*¹⁶

DE MARE A FILLA, DE FILLA A MARE

Les mares es converteixen en educadores i còmplices de les filles i, sovint s'estableixen relacions molt especials entre elles. La majoria de nenes i noies medievals, i també la majoria de modernes, no rebien cap més educació ni instrucció que la que els donava la seva mare i el que sentien als sermons quan anaven a l'església, formació de vegades complementària, de vegades contradictòria. El predicador Vicenç Ferrer posava en un dels seus sermons, aquestes paraules en boca d'una mare:

*Ara, vet ma filla, així t'afaitaràs; vet, pren així lo mirall, e aquest pelet tira'l així. No veus que no hi està bé? Eh ma filla! així ballaràs, de costadet, e així faràs aquesta volta- ... La mare es fa alcavota de sa filla. E a l'infern tu i ella!*¹⁷

15. RIUS, Rosa "El grito de Perséfone." Dolores MOLAS, *Vivir en femenino. Estudios de mujeres en la antigüedad*. Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, 2002, 51-63.

16. Isabel VILLENA de, *Protagonistas femeninas de la "Vita Christi"*. Barcelona, La Sal, 1987, p.32.

17. Citat per Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Història dels Catalans*, vol. III pàg. 1773.

La mare, Andreua, una dona del segle XV, escrivia des de València una carta a la seva filla. Li parlava del consol que representa tenir carta seva. No em puc estar d'esmentar una vegada i una altra aquest fragment epistolar:

*Car sap Déu que lo major desig que io he al món sí és veure a vós, car nit e dia no estic sinó ab vós. ... Cara filla, moltes vegades vos he escrit que vinguésseu, que mai no n'he hagut resposta, sinó de una, la qual nit e dia port en los pits e la bes diverses vegades per amor de vós; per què, si fósseu venguda ni veniu, sé bé que seria gran profit vostre e meu.*¹⁸

Les cartes entre Estefania de Requesens i la seva mare, Hipòlita Roís de Liori, ens ofereixen un exemple molt interessant per estudiar aquesta relació; s'ha escrit sobre el tema i jo mateixa n'he parlat diverses vegades. No voldria insistir sobre el mateix, només fer-ne un breu esment.¹⁹ La mare, llargs anys vídua, fou una dona d'una gran personalitat. Feia, i sabia fer, infinitat de coses. Ens recorda molt per la seva constant activitat a l'esmentada Sança Ximenis de Cabrera. Administrava l'economia domèstica amb sobrietat i equitat; tenia cura de les provisions i de les obres, d'elegir el servei; una parenta seva havia confiat en ella quan encara era molt jove per administrar el seu testament, va educar i casar la filla; administrava les rendes, coneixia i transmetia la tècnica del treball de la seda. Era una dona lletrada a qui li havia estat dedicada l'edició de les *Sentències catòliques del diví poeta Dant*; escrigué cartes a corresponsals molt diversos. És, sobretot, el mirall en què es mira la filla que aprengué d'ella la tècnica de la seda, a fer confitures, conserves i tints, nocions de puericultura, a elaborar brous per malalts i altres remeis. La filla hauria rebut de la seva mare gran part de la seva formació; Estefania de Requesens va estar preparada en el context de la classe dominant per ser una dona casada, perfecta espo-

18. *Epistolari del segle XV*, 29-33.

19. Estefania REQUESENS de, *Cartes intimes d'una dama catalana del segle XVI*, epistolari a la seva mare la comtessa de Palamós. Barcelona, La Sal, 1987 (pròleg, transcripció i notes Maite Guisado).- Eulalia de AHUMADA, *Epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens*. València, Universitat de València, 2003.- He escrit sobre el tema Teresa VINYOLES "Cartas de mujeres en el paso de la Edad Media al Renacimiento", a Iris ZAVALA, M, *Breve historia feminista de la literatura española* vol. VI, Barcelona, Anthorpos, 2000, 58-61. I també a "Cartes de dones en el pas de l'Edat Mitjana al Renaixement", a *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista*. Palma: IEB, 2000, 561-564.

sa, mare i educadora dels fills i de les filles, mestressa de casa, model a la cort imperial; era una dona lletrada, però no una humanista, ni ella ni la seva mare no havien rebut una educació reglada.

Solteres, però no soles

Quan llegim testaments de la segona meitat del segle XV, i d'inicis dels segle següent, trobem alguna variació pel que fa a l'estat civil de les dones. Podem veure que ens apareixen diverses dones solteres, fet molt més rar en el segle XIV; entre elles es fan visibles dones que podem deduir que han viscut "soles" i d'altres que han viscut amistançades i que s'identifiquen a elles mateixes com a mares de fills o filles naturals. El rastre de dones que s'identifiquen com a mares solteres és molt lleu abans del segle XV. De fet pràcticament només podríem trobar el nom de les amants d'alguns reis.²⁰

He mirat quasi un miler de testaments barcelonins del segle XIV. Hi apareixen un 3% de dones solteres, i tampoc no hi ha dones que esmentin fills naturals, tret d'algunes llibertes; en canvi trobem homes que fan algun llegat a fills il·legítims, la qual cosa ens fa afirmar que indiscutiblement hi havia mares d'aquests fills, i possiblement no totes serien esclaves, però no ens apareixen els testaments d'aquestes mares. En canvi, en un nombre força reduït de testaments consultats de les darreries del XV i d'inicis del XVI, he trobat exemples significatius de dones solteres que s'identifiquen amb el nom del pare, ja difunt, o bé directament amb el cognom, i algunes com a mares de fills o filles.

En podríem citar algunes: Isabel Ça Portella, filla del venerable Guillem Ça Portella i de la seva muller Elionor, difunts, firmava testament a Barcelona l'any 1448.²¹ Deixava com hereu universal Joan de la Cerda, *fill natural meu*. Seria ja major d'edat perquè figura entre els marmessors, no ens diu qui n'era el pare, si bé sembla que seria un membre d'una impor-

20. Gairebé podríem citar com a excepció a la noble Agnès de Foixà que, a mig segle XIII, va entrar al monestir de Sant Daniel de Girona, d'on la seva filla natural, Cecília de Foixà, era priora, per acabar la seva vida al costat d'ella; mai no es diu qui va ser el pare de Cecília, que com veiem ostenta el cognom de la mare; però cal dir que la mare no va restar sempre soltera, sinó que va estar casada, però no amb el pare de Cecília. [*Col·lecció diplomàtica de sant Daniel de Girona*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997, docs. 275,286,353]. També hem pogut trobar algun contracte de concubinatge, fins i tot davant de notari encara a les darreries del segle XIV.

21. AHPB (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona) Nicolau de Mediona, 163/18 fol. 77v.

tant família nobiliària castellana, i que hauria estat reconegut. A més, podem deduir del seu testament una estreta relació amb algunes dones del poble: feia deixes a dues llibertes, que no eren llibertes seves; a Na Vall que viu al carrer de la Riera de Sant Joan en remuneració dels serveis que li havia fet, a Tomassa, muller de Joan de Tudela, li deixava una túnica seva de drap de llana fosc folrada de roba, un mantell quotidià i una gone-lla negra; donava 20 sous al seu llibert Jordi, que va tenir cura de la seva esclava en la malaltia de la qual va morir. Insistim en aquests llegats perquè hem detectat que les dones “soles”, solteres o que resten llargs anys vídues, acostumen a moure's en un ambient femení, en el que hi conviuen dones de diverses classes socials.

Úrsula Mateua firmava testament a Barcelona l'any 1503. Deixava com hereus universals el seu fill natural Bernat i la seva filla natural Aldonça, ambdós legitimats, fills del noble Joan de So; Úrsula volia ser soterrada junt al pare dels seus fills que havia mort deu anys abans, sense esmentar-la a ella en el testament.²² Un testament de 1522 ve signat per Joana Nicolaua *que fuit mater illustrissima domina Joana de Aragonia, quondam, filia naturalis domini regis*.²³ Aquesta dona es defineix com a mare de la difunta Joana d'Aragó, filla de Ferran el Catòlic. Es reconeix a ella mateixa en relació a la seva maternitat; tot i que la seva filla ja és morta, i també és mort el seu amant, el rei, ella es defineix com a mare. En el seu testament fa constar que encara li deuen el que el rei li havia legat i se'n recorda de les seves germanes i d'altres membres de la família i de les seves serventes, és a dir que, tot i haver estat l'amant del rei, no renega de la seva gent ni dels seus orígens, i sobretot fins als darrers moments de la seva vida va portar amb orgull la seva maternitat.

A més d'aquestes dones, amants, mares solteres, hem trobat dones solteres, que vivien soles, o millor dit vivien en un context d'una important presència femenina. És just en aquest pas cap al segle XVI quan trobem solteres, al menys entre les dones urbanes i la noblesa. En veurem dos exemples.

Francina, filla de Bernat Soler, candeler de seu de Barcelona, firmava el seu testament l'any 1465. Francina era una dona soltera, els pares ja

22. AHPB, Joan Vilana, 257/ 63, fol. 59v. 60r. Dalmau Ginebret, 219/52, fols. 149r.-150v.

23. AHPB, Pau Renard, 316/95, 5 de febrer de 1422.

havien mort, tenia germans i germanes casats, però ella vivia sola en una casa llogada; era teixidora de professió i vivia del seu treball. Bona part del testament parla de les seves activitats professionals vinculades a dones de diverses classes socials, que li han portat fil filat d'elles per teixir; esmenta el que deu i el que li deuen, alguns treballs no pagats han estat assegurats amb penyores. Al final dels seus dies deixava la major part dels béns per a l'ànima.²⁴

Molt interessant és la personalitat d'Estefania Carroç. Es tracta ni més ni menys que de la cunyada de Violant, que hem citat abans.²⁵ Ella, pel que sabem, va restar sempre soltera i va viure els darrers anys de la seva vida a Barcelona, on va morir l'any 1511, després d'haver redactat dos testaments i tres codicils que ens informen sobre ella.²⁶ Estefania va estar estretament vinculada a l'esmentada Joana d'Aragó, filla de Ferran el Catòlic i de Joana Nicolau, a la que deixava com a principal marmerssora en el seus testaments, un redactat l'any 1501 i l'altre el 1507; com que Joana la va premorir, es va veure obligada a redactar un codicil per canviar aquesta marmessoria, que va recaure en una dona jove, una neboda, precisament d'Hipòlita Roís de Liori. Estefania, com veurem tot seguit, vivia en un entorn femení, tenia noies al seu càrrec a les que ella educava i s'encarregava de casar-les o de posar-les al convent. Va deixar com hereus universals els hospitals de Barcelona i Saragossa, dient explícitament que era precisament a aquestes institucions dedicades als malalts pobres a les que ella tenia una especial devoció.

MESTRATGE

El mestratge que feien les mares a les filles, també el realitzaven dones que no eren mares, com Estefania Carroç que tenia al seu càrrec les filles del difunt Martí Joan de Toledo; a Joana d'Arcos, que de la seva mà va entrar com a religiosa a Montesió; a Estefania Gilaberta, filla de mossèn Gaspar Gilabert, difunt, a la que tingué cura de casar; a Joana Escrivana, filla de mossèn Francesc Escrivà, recomanant que, si quan ella morís no

24. AHPB, Berant Costa major, 175/88, fol. 8v.-10r.

25. Estefania era filla de Brianda de Mur i de Nicolau Carroç, el que havia estat tutor de l'esmentada Violant; germana de Dalmau Carroç, el marit forçat de Violant.

26. AHPB, Joan Vilana, 257/63 fols. 78r.-95v.

s'havia casat, que la tornessin al seu pare *que entengui en prest col·locar la dita sa filla en lo que ella volrà fer de si mateixa*. També educava a casa seva a Aldonça de So, exactament la filla de Joan de So i de la seva amant Úrsula, que li havia estat encomanada pel pare en el testament firmat l'any 1493; de fet el pare la separava de la mare i confiava la seva educació a aquesta dama. Podem llegir el que diu Estefania referint-se a d'Aldonça de So, la qual:

“Si abans de nostre òbit no serà casada, vull que per aquella obligació que son pare la deixà per son testament, que és que no pogués casar sense nostra voluntat e faent lo contrari li leve lo dot que li deixà; que pugue casar-se a sa llibertat e que aquella obligació no la puxe periudicar en béns ni en altra cosa, com aquesta sia nostra voluntat. Pregant-la quan carament podem recordant-se de qui és filla e per lo que a nos deu per la criança li havem donada, que tost temps que açò vulla fer sia de manera que no fassa vergonya al dit son pare, a si mateixa y a nos.”

Hem de destacar aquesta “llibertat” que recomana Estefania Carròç a l'hora de casar les noies que ella havia educat; una llibertat, però, digna i responsable, sense avergonyir els pares ni la mestra.

En els monestirs femenins, i també entre les beguines, hi havia dones que tenien cura d'educar les nenes. La mallorquina Elisabet Xifre fundava l'any 1510 a Palma la primera escola pròpiament dita, que coneixem en terres hispanes, per a nenes que no estaven destinades a la vida religiosa.²⁷

CONCLUSIONS SOBRE PRÀCTIQUES DE RELACIÓ

Hem documentat el control dels pares i dels tutors damunt les nenes i noies, el domini dels marits vers les mullers i la censura de l'entorn cap a les vídues. Hem parlat de violència contra les dones i del rebuig a aquesta violència. Però també es pot constatar que les dones d'aquells segles feien sentir la seva veu, ens mostren que realment no eren tant invisibles, ni tan

27. Elena BOTINAS; Julia CABALEIRO; Maria dels Àngels DURAN. *Les beguines*. Publicacions de l'abadia de Montserrat, 2002, 104-07.

silencioses, com pot semblar. Certament hi ha més silencis sobre elles en la història que no hi hagueren en la seves vides.

Moltes d'elles, tot i les dificultats, procuren una relació i una convivència basada en el consentiment i l'afecte. En un record encara viu del missatge de l'amor cortès, Isabel de Gualbes es deixava raptar, l'any 1520, per Gaspar Burgès, amb qui es volia casar tot i l'oposició paterna:

Ab llicència sua la me'n portí, e en aquella nit abans de posar-nos en lo lit, demanà una pinta ab la qual se pentinà i consertà los cabells i també demanà una camisa mia que es vestí.

Va ser un rapte simulat, consentit; ell no la va violar, res més lluny de l'amor cortès, sinó que es va establir entre ell i ella una relació volguda per ambdues parts. És ben interessant la manera que té ella de comportar-se, el moment està carregat de simbolisme: els cabells deixats anar –res més sensual en el context de l'època que una cabellera deixada anar–, pentinant-se amb tranquil·litat, lentament, mentre es preparava la consumació del matrimoni; li demana explícitament una camisa d'ell, una roba que tocava directament la pell de l'home, i després:

Com a marit i muller estiguérem los dos despullats en un llit, molt pacíficament sens contradicció, i en la nit de l'altre dia següent me manà que la deixàs en poder de mossèn Galceran Ferrer, com se feu...²⁸

Va haver-hi un matrimoni secret, amb el consentiment mutu i la consumació. Tot seguit ella “manava” que la deixés en una casa respectable, a casa del seu oncle capellà, per tal de forçar al pare que acceptés els fets consumats, ja que per a ells, i fins i tot per a l'església, allò era un matrimoni. Una de les característiques de l'ideal d'amor de l'època que estem estudiant és l'exaltació de l'amor conjugal, mentre en plena època feudal es cantava l'amor adulteri.

En un altre ordre de coses constatem que les dones cercaven espais propis en cercles eminentment femenins. En aquest sentint hem mirat de

28. Dolors SANAHUJA, “Un món entre ombres: dones d'Eramprunyà”, *La Sentiu*, 23-24, (Museu de Gavà, 1998) 27.

recuperar la relació mare-filla. Hem assenyalat que trobem per primera vegada dones solteres; tant elles com algunes vídues s'envolten d'un cercle de dones, establint un mestratge i unes transmissions que promouen relacions de llibertat. En aquest sentit recordem de nou com Estefania Carroç recomanava que les seves deixebles poguessin decidir sobre la seva vida i el seu futur. Cal destacar aquesta ombra de llibertat que desitja la mestra per a les noies que ha educat.

Troblem mares, i altres dones, educadores. Noies que miren cap a les mares i les mestres cercant indicacions del que pot significar ser dones, de com poder estar al món sense mutilacions.²⁹ En general les dones del Renaixement, fins i tot les poques que tingueren accés a la cultura escrita, van rebre una formació diferent a la dels homes del seu entorn; elles reberen de les seves mares i de les seves àvies medievals una educació suficient per desenvolupar una infinitat de tasques. Crec que podem parlar d'elles com a dipositàries d'una cultura que té a veure amb la procreació, la transmissió, l'alimentació, la salut, l'amor; són dones dipositàries de multitud de sabers, protagonistes de relacions humanes que van més enllà de les relacions de poder.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

- AHUMADA, Eulàlia de, *Epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens*. València, Universitat de València, 2003.
- BERTRAN, Marta; RIVERA, Maria- Milagros, *De dos en dos. Las prácticas de creación y recreación de la vida y la convivencia humana*. Madrid: Cuadernos Inacabados n. 38, 2000.
- BOTINAS, Elena; CABALEIRO, Julia; DURAN Maria dels Àngels. *Les beguines*. Barcelona, publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- BROCA, Guillem, *Historia del derecho de Cataluña, espeiclamemente del civil*. Barcelona, Gili, 1918.
- COSTA, Maria-Mercè, *Violant Carroç, una comtessa dissortada*. Barcelona, Dalmau, 1973.
- DUBY, George, *Mâle Moyen Age. De l'amour et autres essais*. Paris, Flammarion, 1983,

29. Julia CABALEIRO "Dones a les aules i a la història : relacions de ressonància". *Duoda*, 24, Barcelona, 2003, 149.

- EIXIMENIS, Francesc, *Dotzè llibre del Crestià*. Girona, Col·legi Universitari, 1986.
- Epistolari del segle XV. Recull de cartes privades*, a cura de Francesc Martorell. Barcelon, Barcino, 1926.
- El llibre de comptes com a font per a l'estudi d'un casal noble de mitjan segle XV*, a cura de ANDREU, Jordi; CANELA, Josep; SERRA, Angela. Barcelona, Fundació Noguera, 1992.
- MOLAS, Dolores, *Vivir en femenino. Estudios de mujeres en la antigüedad*. Barcelona, Edicions Univeresitat de Barcelona, 2002.
- PEREZ SAMPER, M. dels Angels (ccord), *La vida quotidiana a través dels segles*, Barcelona, Pòrtic, 2002.
- RIVERA, Maria-Milagros, *Mujeres en relación*, Barcelona, Icaria, 2001
- ROSE, Hylari, "Trabajo de mujeres: conocimiento de mujeres". A *Mujeres: ciencia y práctica política*, Madrid: Dabate, 1987, 57- 86.
- REQUESENS, Estefania de, *Cartes íntimes d'una catalana del segle XVI*, Maite Guisado. Barcelona, La Sal, 1987.
- SAU, Victoria, "La ética de la maternidad", a LUNA, Lola , *Mujeres y sociedad Nuevos enfoques teóricos y metodológicos*. [Seminario Interdiscipliar Mujeres y sociedad], Universidad de Barcelona, 1991.
- VILLENA, Isabel de, *Protagonistas femenines de la "Vita Christi"*. Barcelona, La Sal, 1987.
- VINYOLES, Teresa, "Cartes de dones en el pas de l'Edat Mitjana al Renaixement", *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista*. Palma, Institut d'Estudis Balears, 2000, 561-564.
- VINYOLES, Teresa, "Control social i quotidianitat a Catalunya a l'època gòtica", *Control social i quotidianitat* [Terceres Jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans], Institut d'Estudis ilterdencs, 2002, 11-37.
- VINYOLES, Teresa, "La vida privada a l'època gòtica a partir de la documentació matrimonial", *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*. Barcelona: Col·legi de Notaris de Catalunya, 1999, 59-86.
- VINYOLES, Teresa; VARELA, Elisa. "Vocacions femenines del segle XV", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 71 (1998, 889-906.
- ZAVALA, Iris M. *Breve historia feminista de la literatura española* vol. VI, Barcelona Anthorpos, 2000.